

*ԼՈՒՍ ԴՈՒՈՒԽԱՆՅԱՆ**Ճարտարապետության դոկտոր***ՄԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՔԱՆԴՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ****ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ**

Այսօր մեր խաթարված արժեքների վերագտման անհրաժեշտության հրամայականով մենք հաճախ ենք անդրադառնում մեր քաղաքամայր Երևանի ճարտարապետական հուշարձանների անուրախ ճակատագրի խնդրին: Անդրադառնում ենք մտահոգությամբ ու տազնապով, քանզի տասնամյակների ոչ միայն քաղաքաշինական, այլև սոցիալ-քաղաքական, բարոյական բացթողումները կանգնեցրել են մեզ քաղաքի հուշարձանների անմխիթար վիճակն արձանագրող փաստի առջև: Եվ ի հետևանք՝ անտեսված էկոլոգիական խնդիրները մեր կեցության գրեթե բոլոր ոլորտներում, նաև հոգևոր ոլորտում: Իսկ քաղաքը տասնամյակ առ տասնամյակ, ասես, կորցնում է իր հիշողությունը: Այն արդեն իսկ մեծ մասամբ կորցրել է իր պատմական նկարագիրը՝ անհետացել են հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններ, թաղամասեր, փողոցներ և, ամենակարևորը, պատմական միջավայրը: Քաղաքը կորցնում է իր պատմությունը, իսկ դա ողբերգություն է:

Այսօր մտահոգ տազնապի այդ զգացումը՝ եղած հուշարձան-մասունքները աչքի լույսի պես պահպանելու, նրանց նկատմամբ հոգածու վերաբերմունք ցուցաբերելու, եղածը կորստից փրկելու համար մեր բոլոր ուժերը համախմբելու հետ մեկտեղ մեզ պետք է մղի փորձել վերագտնել մեր կորցրած հիշողությունը, վերհիշել, վերականգնել ոչ վաղ անցյալի բարբարոսության զոհ դարձած մեր մշակութային արժեքների պատմությունը:

Ժամանակն է հիշել մեր կորցրած ազգային արժեքները, քանզի նույնիսկ ոչնչացվելով իսկ նրանք չեն մոռացվում: Նրանք մնում են ժողովրդի հիշողության մեջ: Վերհուշը քո ազգի մշակութային կորուսյալ արժեքների մասին անցնում է սերնդեսերունդ, հասնում նաև նոր սերնդին, նույնիսկ նրանց, ովքեր չեն տեսել այդ արժեքները: Եվ եթե խոսքը հին Երևանի մշակութային, ճարտարապետական արժեքների մասին է (իսկ հենց դրանց մասին է ներկա հրապարակման նյութը), ապա հարկ է, վերադարձնելով մեր քաղաքի հիշողությունը, փորձել մասունք առ մասունք, էջ առ էջ մոռացությունից հանել ու շրջանառության մեջ դնել Երևանի ճարտարապետական հուշարձանների կորստյան պատմության դրվագները, փաստերը, իրողությունները:

«Մենք վրդովվում ենք այն բանի համար, ինչ կատարվեց մեր քաղաքների, մեր պատմական հուշարձանների հետ: Բայց մենք վրդովվում ենք ինչ-որ տնայնագործորեն: Պետք է սկսել կորուստների գիտական ուսումնասիրությունը, փորփրել արխիվները, պարզել, թե ի՞նչ է եղել: Ինչպե՞ս է այդ եղել, ո՞վ ոչնչացրեց ժողովրդի մշակույթը... Վերածնել այն կարելի է միայն արժեքավորելով կորուստը: Կրկնում եմ՝ սա օրվա կենսական խնդիր է՝ ուսումնասիրել և վերականգնել կորուստների (քանդածներ, վաճառած-

ներ) պատմությունը», - ասում է Դմիտրի Լիխաչովը:

Ոչ միայն անցյալի, այլև այսօրվա համար, այսօր սխալներից զերծ մնալու համար:

«Հին աշխարհի» ոչնչացման գործընթացը 1920-ական թվականներից սկսած բնորոշ էր ոչ միայն Հայաստանի քաղաքներին. այն տարածված էր ամբողջ Խորհրդային Միության մեկ: Այդ տարիներին երկրում տեղի էր ունենում հոգեբանական անհասկանալի ու անհավատալի մի երևույթ՝ ոչնչացվում էին բազմաթիվ տաճարներ ու եկեղեցիներ, որոնք ունեին բարձր գեղարվեստական արժեք: «Խելագարված ամբոխները» հայտարարում էին, որ ցանկանում են կառուցել իրենց սեփական պալատներն ու տաճարները, իսկ «ուրիշի ուսերից վերցրածն» իրենց պետք չէ: Մշակույթի արժեքների հանդեպ այդ նիհիլիստական վերաբերմունքը, «տարերային գրոհի» այս ալիքը տանում էր դեպի արվեստի ու ճարտարապետության բազմաթիվ գլուխգործոցների ոչնչացման: Ահա 30-ական թվականներին այդ ալիքին զոհ դարձավ նաև հայ հնագույն ճարտարապետական մի հուշարձան՝ Երևանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին: Խնդրո առարկա հրապարակման նյութը հին Երևանի այդ հիասքանչ հուշարձանի՝ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ոչնչացման պատմությունն է:

Ուրեմն թող մեր վերջին տասնամյակների արժեքների ավերման պատմության այդ տխուր էջը ներկայացնեն դիվանի փաստաթղթերը, թող այդ փաստերը, փաստաթղթերը, որոնք հաճախ ավելի պերճախոս են ամենախիստ գնահատականից, ընթերցողին հասցնեն ժամանակի պաշտոնական մտայնությունը, ավանդամերժ մթնոլորտը, իսկությունը, ինչպես որ եղել է:

* * *

Պողոս-Պետրոս եկեղեցին գտնվում էր Աստաֆյան փողոցում և կազմում էր Երևանի ու նրա ուրվագծի անբաժանելի մասը: Բազիլիկ տիպի, եռանավ այդ ճարտարապետական հուշարձանը կառուցված էր սրբատաշ տեղական սև տուֆից, ինչպես քաղաքի կառույցների մեծ մասը: Տեղադրված էր փողոցի մակերեսից փոքր-ինչ ցածր: Գլխավոր մուտքը գտնվում էր հյուսիսային կողմում, որի երկփեղկ երկաթե դուռը պատմական էր՝ այն Հին Բայազետի բերդի դուռն էր, որը 1835 թվականին նվիրվել էր եկեղեցուն:

Դարերի ընթացքում եկեղեցին բազմաթիվ վերանորոգումների էր ենթարկվել:

Հնագետ Կարո Ղաֆադարյանի վկայությամբ «Պողոս-Պետրոս եռանավ տաճարը» Երևանի հնագույն ու ամենամեծ եկեղեցին էր, և նրա գոյությունը Երևանում ապացույցն էր այն բանի, որ Երևանը 5-6-րդ դարերում Հայաստանի աչքի ընկնող բնակավայրերից մեկն է եղել, և, ըստ երևույթին, Պողոս-Պետրոսն այն ժամանակ քաղաքի միակ տաճարը չէր, այլ այնտեղ եղել են նաև այլ եկեղեցիներ, որոնց գոյության մասին ունենք անուղղակի, բայց կարևոր տեղեկություններ:

Երևանի 1924 թվականի նոր հատակագծում ակադեմիկոս Թամանյանը եկեղեցու մոտ նախագծեց կիսաշրջանաձև հրապարակ՝ ապահովելով հուշարձանի լավ տեսանելիությունը: Նույն հրապարակին էր նայելու նաև պարսկական ճարտարապետությանը բնորոշ Շահանի մզկիթը: Այսպիսով, ըստ Թամանյանի նախագծի՝ վերակառուցվող մայրաքաղաքում արժանին էր մատուցվում պատմական հուշարձաններին: Իրոք, այ-

սօրվա «Մոսկվա» կինոթատրոնի կիսաշրջանաձև հրապարակը, ըստ Թամանյանի նախնական մտահղացման, պետք է ունենար բոլորովին այլ տեսք և բովանդակություն:

30-ական թվականների սկզբներին քաղաքի իշխանությունները որոշեցին քանդել եկեղեցին կինոթատրոնի շենք կառուցելու համար: Հենց սկզբից հանրության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ, մտավորականներ հանդես եկան ի պաշտպանություն հուշարձանի: Ալեքսանդր Թամանյանը, որը հուշարձանների պահպանության կոմիտեի ստեղծման նախաձեռնողներից մեկն էր և նրա առաջին նախագահը, 1930 թ. փետրվարի 6-ին թվակիր նամակով դիմեց լուսժողովի նախագահ Ա. Եղիազարյանին:

***Լուսավորության Ժողովրդական Կոմիսար
ընկ. Եղիազարյանին***

Կոմիտես տեղեկացել է, որ Երևանի քաղխորհուրդը որոշել է քանդել Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, որ գտնվում է Արևիյան փողոցի վրա, ընդ. 52:

Կոմիտես իր պարտքն է համարում հայտնել Ձեզ, որ վերոհիշյալ եկեղեցին կառուցված է 1679 թ. մեծ երկրաշարժից անմիջապես հետո: Նա Երևանի ամենահին շենքերից մեկն է, որովհետև երկրաշարժը հիմնովին ոչնչացրել էր քաղաքի բոլոր կառուցվածքները: Բացի դրանից, նա ունի իր վրա բազմաթիվ արձանագրություններ, քանդակներ, պատմական դուռը (Հին Բայազետից բերված) և իր ամբողջությամբ ներկայացնում է 17-րդ դարու հայ ճարտարապետության պատկերը: Նրա կործանումը մի զգալի բաց պիտի առաջացնի Երևան քաղաքի շինարարության պատմության համար: Ուստի և Կոմիտես խնդրում է Ձեզ միջնորդել ժողկոմխորհի առաջ թույլ չտալ այդ հուշարձանի քանդումը, մանավանդ որ նրա կանգուն մնալը չի խանգարում նրա շուրջը քաղաքացիական շենքեր կառուցելուն Արևիյան փողոցի և հրապարակի կողմից:

Նկատի ունենալով այդ հուշարձանի կարևորությունը՝ Կոմիտես վաղուց որոշել էր մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել, չափազորել և լուսանկարել, և այդ որոշումը նա իրագործելու է անմիջապես:

***Հուշարձանների պահպանության
կոմիտեի նախագահ՝ Ա. Թամանյան
Գիտական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար
6.02.1930 թ.***

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 1

Թամանյանին 21.2.1930 թ. գրությամբ պատասխանեց քաղխորհրդի նախագահ Գ. Հանեսօղլյանը: Պատասխանը, մարտնչող տգիտությանը հատուկ իր անվերապահությամբ, միանշանակ էր ու վերջնագրի տեսք ուներ:

«Հայտնում ենք, որ Պողոս-Պետրոս եկեղեցին վերացնելու մասին կան բազմաթիվ բանվորական կազմակերպությունների որոշումներ, որոնք հավանություն են ստացել քաղխորհրդի նախագահության կողմից: Հիշյալ եկեղեցին ճիշտ է, չի ընկնում քաղաքի հատակագծման տակ, սակայն այդ դեռ չի նշանակում, որ քաղխորհուրդը կարող է հան-

դուրժել, որպեսզի այդ եկեղեցին կանգուն թողնվի իր շրջակայքի կառուցվելիք նոր տների մեջ»:

**Նախագահ՝ Հանեսոլյան
Քարտուղար՝ Եղիազարյան**

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 551, թ. 3-4

Սկսեցին քանդել մի հուշարձան, որը դարեր շարունակ զարդարում էր Երևանը: Իսկ մարդիկ, ժողովուրդը չէր ուզում բաժանվել իր հիշողությունից, հավատից, իր մշակույթից: Եկեղեցին դիմադրում էր: Երևանի հնաբնակներն այսօր էլ, ավելի քան կես դար անց, սրտի կսկիծով հիշում են եկեղեցու քանդման այդ սրտաճմլիկ տեսարանը, հիշում են քանդման այդ պատկերը դիտող թաքուն լացող մարդկանց, որ անկարող դիմադրելու այդ բարբարոսությանը, լույ լռելյայն արցունքներն էին սրբում...

Ինչևէ, դարեր գոյատևած կառույցը քանդվում էր փութաջանորեն. արագ քանդելու համար կազմակերպվում էին նույնիսկ շաբաթօրյակներ և պախարակում նրանց, ովքեր չէին ուզում մասնակցել այդ բարբարոսությանը: Բայց ահա քանդելիս ի հայտ եկան նոր արժեքներ, որոնց մասին մինչ այդ տեղյակ չէին:

Այդ առիթով Թամանյանը 2.2.1930 թ. թվակիր մի նոր նամակով դիմեց լուսժողկոմի նախագահին:

**ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄ քնկ. Եղիազարյանին
Պատճենը՝ քաղխորհրդի նախագահ՝
քնկ. Հանեսոլյանին
2.2.1930 թ.**

Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման ընթացքում Հնությունների պահպանության կոմիտեի կողմից կատարվող հետազոտական աշխատանքների միջոցին պարզվեց, որ այդ շենքն ունի իր մեջ մի շարք կարևոր պատմահնագիտական արժեքներ՝ բարելիեֆներ, արձանագրություններ և մանավանդ միանգամայն բացառիկ բնույթ ու եզակի գիտական արժեք ներկայացնող ֆրեսկոներ՝ որմնանկարներ, որոնցով ծածկված են եղել շենքի պատերը: Եկեղեցին վերաշինված է 17-րդ դարու վերջին, Երևանի մեծ երկրաշարժից (1679 թ.) անմիջապես հետո, սակայն այժմ վերին սվաղը պոկելուց հետո պարզվում է, որ ներկա շենքի մի խոշոր մասը մնացած է երկրաշարժից առաջ եղած եկեղեցուց, որը պահպանել է մի շարք բնորոշ տվյալներ (ըստ տիպի, շինելակերպի և այլն) նրա հիմնավորման ժամանակը հասցնելու 5-րդ - 6-րդ դարերին:

Եկեղեցու ներսում արևելյան պատի վրա արսիդի երկու կողմերում, արտաքին նկարների տակ մեկը մյուսի հետևից բացվեցին 5 տարբեր սվաղի շերտեր գանազան դարերի պատկանող, որոնց վրա գտնվում են յուրաներկ և ջրաներկ ֆրեսկոներ:

Վերևից երկրորդ շերտը պատկանում է նորոգման ժամանակին (17-րդ դարու վերջին), իսկ 3-րդ շերտը թվագրված է և կրում է հայոց 580 թվականը, որ համապատասխանում է 1131 թվականին, դրա տակ գտնվող 4-րդ և 5-րդ շերտերն իրենց գեղարվեստական գերազանց արժեքներով կարող են պատկանել հատկապես 10-րդ և 7-րդ դարերին,

հայ արվեստի ծաղկման շրջաններին:

Բոլոր շերտերի վրայի նկարներն էլ, որքան նրանք այստեղ-այնտեղ արդեն բացված են, պահպանված են բավականաչափ լավ, և հնարավոր է վերականգնել իրենց նախկին դրությունը:

Այս նկարները չափազանց մեծ նորություն են հանդիսանում ոչ թե միայն հայ արվեստի պատմության համար, որի մինչ այժմ մեզ հայտնի ամենահին ֆրեսկոները (Անի, Քոբեք, Հաղբատ, Գեղարդ) 13-րդ դարու կեսից դենը չեն անցնում, այլև համաշխարհային արվեստի տեսակետից ունեն բացառիկ նշանակություն:

Բացի այդ, այս գյուտի շնորհիվ միայն Երևան քաղաքի հեռավոր անցյալն սկսում է առաջին անգամ բացվել մեր առաջ: Հնությունների պահպանության կոմիտեն ի նկատի ունենալով, որ այս հուշարձանն իր բացառիկ մնացորդներով մեծ հեղաշրջում է առաջացնելու արվեստի պատմության մեջ և առիթ ու հնարավորություն է տալու մեր խորհրդային գիտությանն ասելու նոր խոսք և անելու մեծ նվաճում գեղարվեստի պատմության ասպարեզում, գտնում է, որ այս հուշարձանը պետք է ուսումնասիրվի ամենայն մանրամասնությամբ և մանրակրկիտ ձևով:

Այս գործը ներկայումս բոլորովին հնարավոր չէ այն հասցնել աշխատանքների հետ միաժամանակ, որով կատարվում է նրա քանդումը:

Ուստի, կոմիտեն խնդրում է Ձեզ միջնորդել Ժողկոմխորհի առաջ՝ կարգադրելու այդ հուշարձանի ուսումնասիրությունը՝ օգտագործելով տեխնիկական և գիտական բոլոր հնարավորությունները:

**Հնությունների պահպանության կոմիտեի
նախագահ՝ Ա. Թամանյան
Գիտական քարտուղար՝ Աշխ. Քալանթար**

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 2

Լուսժողկոմի միջնորդությանը ծանոթացնում ենք հետևյալ գրությամբ.

**ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻ նախագահի տեղակալ
ընկ. Սարգսյանին
6.3.1930 թ.**

Ուղարկելով Հնությունների պահպանության կոմիտեի 1930 թ. մարտի 2-ի գրությունը՝ Լուսժողկոմատու միջնորդում է, որպեսզի հնարավորություն տրվի Կոմիտեին Պոդու-Պետրոս եկեղեցու ներսի ուսումնասիրությունները վերջացնելու: Մինչ այդ կարելի էր քանդել զանգակատունը, իսկ կտուրը հետաձգել առայժմ մինչև ուսումնասիրական աշխատանքների ավարտումը:

Լուսժողկոմ՝ Ա. Եղիազարյան

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 1, գ. 551, թ. 5

Այս «մեծահոգի» միջնորդությունից հետո քանդման աշխատանքները շարունակվեցին:

Ալեքսանդր Թամանյանը չէր չափազանցնում. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու նշանակությունը բազմապատկվում էր նրա պատմահնագիտական արժեքով, ի հայտ եկած մի քանի շերտերով, մասնավորապես՝ արտակարգ որմնանկարներով: Իրոք, այդ որմնանկարները ու նաև մյուս շերտերը համաշխարհային արվեստի բացառիկ արժեքներ էին: Այդ որմնանկարների հայտնաբերումը սենսացիա դարձավ: Ի հետևանք դրա՝ որմնանկարների ուսումնասիրության, նաև նրանց հետագա ճակատագրի հարցը դարձավ բազմաթիվ արվեստաբանների ու արվեստագետների մտահոգության առարկան: Դրանց նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին հայտնի արվեստագետ ու գեղանկարիչ Գրաբարը, գերմանացի հնագետ ու որմնանկարների մասնագետ Շնայդերը և այլք:

Ժամանակագրական սահմանները որոշելիս բոլոր մասնագետներն էլ հանգեցին գրեթե նույն եզրակացության: Բոլորն էլ հաստատեցին շենքի հնագույն լինելը և որմնանկարների բացառիկ գիտական արժեքը:

Որմնանկարների արժեքավորման և ավելի հանգամանալի ուսումնասիրության նպատակով Մոսկվայից Երևան հրավիրվեց գեղանկարիչ-ռեստավրատոր Չիրիկովը, որը մոտ երկու ամիս մանրամասն ծանոթացավ նյութին, հնարավորին չափով առանձնացրեց շերտերը, նկարագրեց դրանց բովանդակությունը և իր եզրակացությունները շարադրեց հետևյալ զեկուցագրում.

**Հայկական ԽՍՀ Լուսժողովին
նկարիչ-վերականգնող Գրիգորի
Օսիպովիչ Չիրիկովից
18 մայիսի, 1930 թ.**

ՋԵԿՈՒՑԱԳԻՐ

Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտեի հրավերի համաձայն ես Գլխիցիտի (թսՈՉՎՈցՄՈ) կենտրոնական պետական վերականգման արվեստանոցների կողմից գործուղվեցի ք. Երևանի նախկին Պողոս-Պետրոս տաճարի պատի հին որմնանկարների հետազոտության և բացահայտման համար:

Պարզեցի հետևյալը.

- I. Բոլոր ներքին պատերն ունեն յոթ գունաշերտ, ընդ որում, ներկի յուրաքանչյուր շերտին նախորդել է փչացած տեղում սվաղի մասնակի նորոգում: Ներկի առաջին երկու վերին շերտերը յուղաներկ են, իսկ երրորդ՝ կրով սպիտակեցումն ի հայտ է գալիս երկրաշարժից հետո պատերի ու կամարների մասերի վերականգնման ժամանակ: Մնացյալ չորս շերտերը վերաբերում են մինչ երկրաշարժն ընկած ժամանակաշրջանին: Դրանցից առաջին ներկի շերտը գունավոր է, կատարված «ալ-սեկո» եղանակով, որը հենց վերաբերում է երկրաշարժի ժամանակաշրջանին, մնացած երեք ներքին շերտերն աղտոտ մոխրագույն են, վերաբերում են ավելի վաղ շրջանին:*
- II. Շինության արևելյան կողմում, արսիդի կողային որմնասյուներին առկա է գեղանկարչություն, կազմված տարածամանակյա վեց շերտից, մասնավոր-*

րապես.

1. Կտավին արված երկու նկար՝ Պողոսի և Պետրոսի պատկերներով, որոնց վրա նշված է կատարման թվականը՝ 1897 թ.:
2. Կրե սվադին արված երկու յուղանկար՝ Խաչելության և Հարության տեսարաններով (երկրաշարժից հետո):
3. Ամբողջ հասակով պատկերված Պոստլի և Պետրոսի պատկերներով երկու մեծադիր յուղանկար: Մա առավել վաղ շրջանի գեղանկար է՝ կազմված ծաղկե զարդանախշից: Այդ երկու ֆիգուրների գլխավերևում հիշյալ առաքյալների պատկերներով արձանագրություններ են: Նրանց ոտքերի մոտ նշմարվում է թիվը՝ 1131:
4. Յուղաներկ թվագրված որմնանկարների տակ հայտնաբերվել է Պետրոսի ու Պողոսի երկու նկար՝ երիզված ծաղկե զարդանախշով, և սվելի վեր տեղադրված են երկու ձիավոր հեծյալների՝ Գևորգի ու Մարգարի նկարները: Այս գեղանկարը շարունակվում է նաև որմնասյուներից անդին՝ անցնելով գոհասեղանի աբսիդին, ուր հարավային ու հյուսիսային պատին (աբսիդներ) գտնվում են Թադեոսի ու Բարդուղիմեոսի երկու ֆիգուր՝ օղակված զարդանախշով: Ամբողջ գեղանկարն արված է էմուլսիոն-լաքի եղանակով:
5. Հյուսիսային որմնասյունին ոչ մեծ հետախուզությամբ հաջողվեց պարզել, որ էմուլսիոն-լաքային գեղանկարի տակ գտնվում է ավելի վաղ՝ ֆիգուրային յուղաներկ, լաքապատ գեղանկար (գույները. թիկնոցը՝ արջամկան գույնի, քիտոնը՝ մուգ կանաչ գույնի, դեղնականաչավուն ստվերներով): Հատակը հարդարված է աղյուսիկներով:
6. Վերջապես, այդ բոլոր շերտերի տակ հայտնաբերվել է ամենավաղ որմնանկարչական գեղանկարը՝ կատարված սպիտակ ֆոնին զարդանախշերով: Բացվել է ոճավորված վարդերից կազմված <...> արաբանախշ, որը երիզված է կարմրավուն երանգի շրջանակով, որից վեր կենտրոնում ծաղիկներով սկահակ է կամ անոթ, դրանց շարքում նկարված են տարբեր ձևի կարմիր բներով, մուգ-մոխրագույն չորս ծառ (ոճավորված արմավենիներ):

Անցնելով վերը հայտնաբերված շերտերի պատմական վերլուծությանը՝ հարկ է նշել, որ արդի հնագիտության տեսանկյունից առաջին երկու շերտերը էական նշանակություն չունեն: Երկրորդ շերտը, չնայած հայտնաբերված թվականին՝ 1131, որը, ըստ իս, սվյալ շերտը որոշելու չափանիշ չի կարող ծառայել, քանի որ գեղանկարչության յուղաներկ եղանակն, ըստ եվրոպական գրականության ու նյութերի տվյալների, երևան է գալիս 16-րդ դարի սկզբին: Հիմնվելով դրա վրա՝ ես կարծում եմ, որ այդ շերտերը պետք է թվագրել և վերագրել հետևյալ դարերին. երրորդ, թվականը նշված յուղաներկ շերտը՝ 17-րդ դարի կեսերին, չորրորդը՝ էմուլսիոն-լաքայինը՝ 17-րդ դարի սկզբին, հինգերորդը՝ յուղաներկ, լաքապատը՝ 16-րդ դարին, և, ի վերջո, վեցերորդ՝ որմնանկարչության շերտը, կատարված խոնավ սվադի վրա՝ 12-13-րդ դարերին:

Ապա, անցնելով գեղանկարչության շերտերի նյութի տեխնոլոգիական և տեղի հայկական գրականության ու նրա նյութական մշակույթի հուշարձանների ուսումնասիրմանը, միայն Երևան քաղ. և նրա շրջակայքում իմ կարճատև այցելության ընթացքում հայտնաբերվեցին նյութեր և գրականության մեջ հիշատակություններ, որ գեղանկարչության յուղաներկ կերպը այստեղ հանդիպում է արդեն 10-րդ դարի սկզբին: Հավանաբար, Արևելքի և մասնավորապես Հայաստանի ձեռագրերի ու գեղանկարչական նյութի խոր ուսումնասիրումը կհարկադրի փոխել եվրոպական գիտական աշխարհում գոյություն ունեցող կարծիքը յուղաներկ կերպի առաջացման ժամանակաշրջանի մասին և կարևոր ճշտում կմտցնի գեղարվեստական գեղանկարչական մշակույթի ուսումնասիրման մեջ: Այդ ժամանակ, անկասկած, անհրաժեշտ կլինի վերանայել Պողոս-Պետրոս նախկին եկեղեցու շերտերի իմ նշած ժամանակաշրջանները և տեղափոխել ավելի վաղ դարեր, և բնական է՝ այդ դեպքում 1131 թ. այդ թվագրումը արդարացի կլինի:

Նաև չեմ կարող չնշել իր տեսակի մեջ բացառիկ, միակ, գրականության մեջ ոչ մի տեղ չհիշատակվող և իմ պրակտիկայում ցայսօր չհանդիպած այստեղ գոյություն ունեցող գեղանկարչության էմուլսիոն-լաքային շերտի առկայությունը՝ արված քարե սվաղված պատին, բարեբախտաբար, շատ լավ պահպանված:

Այս հանգամանքներն ստիպում էին շերտերը հանելիս, գեղանկարչության բացահայտման և փոխադրման աշխատանքների ընթացքում ամենայն զգուշությամբ վարվել բոլոր գոյություն ունեցող շերտերի հետ, ես սահմանափակվեցի միայն այդ շերտերի հետախուզման մասնակի աշխատանքով և ցուցադրական քառակուսիներ բացելով: Հարկ է հաշվի նստել այս, թեպետև, պատահաբար բացված գեղանկարչության առկայության փաստի հետ, որն ունի անչափ մեծ գիտական և բնորոշող նշանակություն ինչպես պատմական շերտերի, այնպես էլ կատարման եղանակների առումով, որոնք այժմ այդքան անհրաժեշտ են երիտասարդ նկարիչների ուսումնառության ընթացքում, ամուր, ամբողջ գեղանկարչության վերածննդի համար:

Վերջում ուզում եմ կանգ առնել հենց իր՝ շենքի քանդման, հետևաբար, գոյություն ունեցող գեղանկարչության փոխադրման հարցի վրա: Ես գտնում եմ, որ դա պահելու պայմանների ցանկացած փոփոխության դեպքում ընդմիջտ կկորսվեն ինչպես ամբողջ գիտական հավաստիությունը, այնպես էլ այն արժեքավոր տվյալները, որոնցից, ասես գիտական բազայից, ամբողջ աշխարհի մարդիկ ուսումնասիրության համար նյութ են քաղում: Պահպանված գեղանկարչությունը վաղնջական ժամանակաշրջանի, դարերի ընթացքում գոյություն ունեցող եղանակների ուսումնասիրման ուղիների փարոս է հանդիսանում, ուստի գտնում եմ, որ շինության քանդելու մտքից պետք է մեկընդմիջտ հրաժարվել:

**Նկարիչ-վերականգնող՝
Գ. Օ. Չիրիկով**

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 4-5

Գերմանական գիտական միություն «Not geh meinschaft»

Կարճատև այցելությունս Հայաստան նվիրված էր Էջմիածնի, Զվարթնոցի և Երևանի եկեղեցիների թանգարաններին: Բաշ Գառնիի մտադրված այցելումը ցավոք տեղի չունեցավ վատ եղանակի պատճառով, բայց զծագրերը և ֆոտոները ես հնարավորություն ունեցա տեսնելու: Երևանում գործում է Հնությունների պահպանության կոմիտե, որը հրատարակում է նաև «Օրագիր» շաբաթաթերթը: Կոմիտեն սեփական պեղումներ դեռ չի ձեռնարկել, բայց կատարվում է հողի արտաքին շերտի հետազոտություն, կազմվում է Հայաստանի ճարտարապետական քարտեզը, հավաքում են այն ամենը, ինչ հայտնաբերում են շենքերի կառուցման ընթացքում: Հին շինությունների մի ամբողջ շարք տեղ են գտել հատակագծերում: Այս առումով չափազանց ուսանելի էր հատակագծերի և գտածոների ցուցահանդեսը, որը տեսա կոմիտեի շենքում: Յուցադրված նմուշները մեծամասնությամբ բրոնզի և կերամիկայի նմուշներ են: Ուշագրավ է Լենինականում գտնված մամոնտի կմախքը, Կրոլեիի հատակագծերը, որոնք գտնված են Սևանա լճի հարավային ափում: Արևելահայկական օմուլետներին (ոտքի և ձեռքի ապարանջանների, վզնոցների և գլխի զարդերի) գուզնթաց Երևանի թանգարանը հիմնականում ունի նախապատմական հավաքածու: Ավելի ուշ շրջանի ցուցադրումներից ուշագրավ է Դվինի պեղումներից հայտնաբերված գլուխը (հոգևորականի կամ որևէ իշխանի), որի դեմքը փակ էր դիմակով: Մա պետք է, որ վերաբերվի I դարին: Փոքր պատկերասրահն ունի մեկ Թուրքես և մեկ Իորդանս: Էջմիածնի թանգարանը բավականին հայտնի է: Արժե նշել միայն ձեռագրերի թիվը՝ 4000, ավելացել է 700: Հռիփսիմեի տաճարի կողքին, որի ներսը շատ վնասված անհաջող ծեփով նոր թանգարան է կառուցվում: Այստեղ կա բյուզանդական քաղաքի (Զվարթնոցի տաճարի) մի նմուշ:

Հատուկ կարևորություն է ներկայացնում Երևանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցում գտնվող ֆրեսկոն: Այս եկեղեցին բազիլիկ է, մույթերով, որի ստորին մասը պատկանում է 5-6-րդ դարերին: Երկու սյուների վրա էլ կան գեղարվեստի 7 շերտ, որոնցից երրորդ շերտը թվագրվում է 1030 թ.: Ամենատակի շերտի ֆրեսկոն ունի հատուկ դեկորատիվ զարդաքանդակ, որն իր կատարմամբ հիշեցնում է Կուզեյր Ամրայի նկարները (Արևելյան Մադրաս, Տրանս Յորդանիա): Չափազանց կարևոր էր ամբողջությամբ բացել այդ ֆրեսկոն, ինչպես այդ արված է արդեն մի փոքր հատվածում: Բաշ Գառնու նյութերը (35 կմ. Երևանից Արևելք) ես, ցավոք, կարող եմ նկարագրել միայն նախագծերով և լուսանկարներով:

Ս. Ս. Շնայդեր

Երևան 4. II. 31թ.

**(Թարգմանված է Թիֆլիսում և WOKS-ի կողմից
ուղարկված ԼՏԿ-ին)**

ՀԱԱ ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, էջ 8-10

Մասնագետների միջամտությամբ հնարավոր եղավ որոշ ժամանակով հետաձգելու հուշարձանի քանդման աշխատանքները: Բայց շատ կարճ ժամանակով... Քաղաքի իշխանություններն, այնուամենայնիվ, շտապում էին ամեն գնով իրականացնել կինոթատրոնի կառուցումը և կրկին հնությունների պահպանության կոմիտեից պահանջեցին

ընդհատել աշխատանքները:

Թամանյանը կրկին նամակով դիմեց Ա. Եղիազարյանին:

**ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՍ ընկ. Եղիազարյանին
8 նոյեմբերի, 1930 թ.**

Հայաստանի խորհրդայնացման 10-ամյակի առթիվ կազմակերպելիք ցուցահանդեսի համար օգտագործելու նպատակով՝ Կոմիտեիս կողմից ներկայումս շտապ կերպով կարգի է բերվում Պողոս-Պետրոսի շենքը, որը կառավորության կողմից հանձնվել էր Կոմիտեիս կարգի բերելու և դարձնելու «քարերի թանգարան»:

Այժմ կոմունալ տնտեսության բաժինը հայտնում է, որ «գալիք շին սեզոնը սկսվելուն պես քանդվելու է Պողոս-Պետրոսի շենքը, ուստի և առաջարկում է մեզ դադարեցնել մեր աշխատանքները ու փոխադրել այդ շենքից «Կոմիտեի համար անհրաժեշտություն ներկայացնող» մասերը, որի համար ժամկետ է տալիս մինչև սույն նոյեմբերի 20-ը»:

Պողոս-Պետրոսի շենքը և նրա մեջ պատերի սվաղաշերտերի վրա բացված որմնանկարների ընդհանուր գիտական խոշոր արժեքի ու նշանակության մասին Կոմիտես ձեզ գեկուցել է իր ժամանակին (6.2.30 թ. և 3.3.30 թ.), որի հետևանքով կարգադրվել է կանգնեցնել նրա քանդումը, և հնարավորություն է տրվել կատարելու նրա բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Այնուհետև Կոմիտեի ձեռնարկած ուսումնասիրական աշխատանքները, երբ ջանք է թափվել օգտագործել տեխնիկական և գիտական բոլոր հնարավորությունները, և որոնց ընթացքի մասին ձեզ պարբերաբար գեկուցվել է բանավոր կերպով՝ տվել են արդյունք, որը միանգամայն հաստատել է Կոմիտեի կարծիքը նրա բացառիկ գիտական արժեքի մասին: Այդ եզրակացության եկավ մեր հրավերով պետական գեղարվեստական ռեստավրացիոն արվեստանոցների կողմից գործուղված Մոսկվայից եկած նկարիչ-ռեստավրատոր Չիրիկովը, որն, աշխատելով Պողոս-Պետրոսի որմնանկարների վրա, բացեց նրանց և ուսումնասիրեց: Նրա աշխատանքները որոշակի պարզեցին, որ տեխնիկական ոչ մի հնարավորություն չկա պատերի վրայից վերցնելու որմնանկարների շերտերը, պահելու համար առանձին:

< >

Ձեկուցելով վերոհիշյալը՝ կոմիտեն խնդրում է ձեզ միջնորդել Ժողկոմխորհի առաջ կարգադրություն անել Պ/Պ-ի շենքը պահպանելու մասին՝ վերացնելով արգելքները նրան կարգի բերելու և ծրագրված քարերի թանգարան (նման Անիի ճարտարապետական բեկորների թանգարանի) դարձնելու համար, ուր ներկայացված է լինելու Հայաստանի շինությունն ամբողջ իր զարգացման էտապներով՝ սկսած նախապատմական ժամանակներից: Ձեկուցում ենք նաև, որ Պողոս-Պետրոսի մինչ այժմ կատարած ուսումնասիրության արդյունքները՝ նրա թե՛ որմնանկարների և թե՛ շենքի գիտական արժեքի վերաբերյալ պատրաստվում է Կոմիտեիս կողմից և մոտ ապագայում կհանձնվի տպագրության:

Առդիր ներկայացվում է նախագիծ Պ/Պ-ի շրջակայքի քաղաքացիական նոր շենքերի համար օգտագործելու ձևի մասին:

*Նախագահ՝ Ա. Թամանյան**ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 6*

Լուսժողկոմը 19.4.31 թ. գրավոր առաջարկությամբ դիմեց հնությունների պահպանության կոմիտեին «մշակելու, թե ի՞նչ ձեռնարկումներ են հարկավոր, որպեսզի (ԺԿԽ որոշմամբ քանդման ենթակա Պողոս-Պետրոսի) շենքի ներսը գտնվող ֆրեսկոները մաքսիմալ չափով ապահով հանվին և օգտագործվին հետագա ուսումնասիրության համար»: Կոմիտեի արտակարգ նիստում նորից քննարկվեց հուշարձանի «արժեքավոր մասերի» տեղափոխման հարցը, որի արդյունքների մասին Ալ. Թամանյանը նամակով կրկին դիմեց լուսժողկոմ Ա. Եղիազարյանին:

Լուսավորության Ժողովրդական Կոմիսարիին

Համաձայն ձեր № 02-09, 19.4.31թ. առաջարկության՝ «մշակելու, թե ինչ ձեռնարկումներ են հարկավոր, որպեսզի (ԺԿԽ որոշմամբ քանդման ենթակա Պողոս-Պետրոսի) շենքի ներսը գտնվող ֆրեսկոները մաքսիմալ չափով ապահով հանվին և օգտագործվին հետագա ուսումնասիրությունների համար», Հն. Պահպանության կոմիտեն իր արտակարգ նիստում՝ 20.4, հարցը բազմակողմանի քննելով՝ համաձայն եկավ հետևյալ եզրակացության՝

1. Պողոս-Պետրոսի մոտ մի տարվա հետազոտությունը, որ կատարվեց թե՛ մեր կողմից և թե՛ միութենական ականավոր մասնագետների (Չիրիկով, Գրաբար) ու գերմանացի հայտնի հնագետ և ֆրեսկո արվեստի մասնագետ Շնայդերի կողմից, պարզեց ու հաստատեց թե՛ շենքի հնագույն լինելը (5-6 դդ.) և թե՛ մանավանդ նրա պատերի վրա եղած 6-7 շերտ զանազան դարաշրջանների պատկանող ֆրեսկոների միանգամայն բացառիկ արժեքը, որոնց մեջ կան շերտեր (ներքնից երկրորդ-Ֆլգսթրոմսվիլ-սոլ USՉոն) ունիկալ իրենց տեխնիկայի տեսակետից և միայն առաջին անգամ Պողոս-Պետրոսում հայտնաբերված, և որոնց ուսումնասիրությունը կարող է հեղաշրջում առաջացնել արվեստի պատմության մեջ (Չիրիկով), իսկ հատկապես ամենաներքին շերտը Շնայդերի կողմից համադրվեց հոչակավոր Կուրեիր Ամրայի (Ֆրանս Իորդանիա) ֆրեսկոների հետ, որոնք արվեստի պատմության մեջ շեղվել են համարվում: (Կուրեիր Ամրայի ֆրեսկոները պալատի մեջ I դարու կիսի, իսկ քրիստոնեական բազիլիկայի մեջ IV դարու: Ամենանորն այնտեղ հասնում է III դարուն):

Շնայդերի զեկուցումը Բեռլինում առաջ է բերել մեծ հետաքրքրություն Պողոս-Պետրոսի ֆրեսկոների վերաբերյալ և այժմ 21.3.1 (4) գրությամբ նա մեզանից պահանջել է ֆրեսկոների լուսանկարները հրատարակության համար:

Այս բոլորն ի նկատի ունենալով՝ Կոմիտեն գտնում է, որ մեզ մոտ պատահաբար հայտնագործված այս արժեքների պահպանությունը գիտության համար մաքսիմալ չափով ապահովելը ներկայացնում է անվիճելի անհրաժեշտություն, բայց այժմ անխուսափելիորեն դրված է նրանց տեղահանման հարցը: Չիրիկովն իր մեկ ու կես ամիս տևող ուսումնասիրական աշխատանքներից հետո գտավ այդ միանգամայն անհնար՝ շեշտելով, որ «при всяком изменении условий хранения ее (всей существующей живописи)

исчезнут навсегда как вся научная обоснованность, так и те драгоценные данные, из которых, как из научной базы, человек всего мира черпает материал для изучения»:

Կոմիտես երբեք չի կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ նրանք պետք է կործանվեն կամ անպետքանան դեռևս չուսումնասիրված-չօգտագործված գիտության համար, քանի որ և ոչ մի տեսակ տեղահանում չի կարող փրկել կորստից փաստերը, բռնում են արևելյան պատն ու արսիդն ամբողջովին:

Միանգամայն համաձայն լինելով Չիրիկովի եզրակացության հետ և լսելով մեր ճարտարապետների կարծիքը, որ նման բարդ օպերացիա կատարելը, ի նկատի ունենալով տուֆի ու կրաշաղախի առանձնահատկությունները՝ հղի է բազմաթիվ պատահակա-նություններով, ինչպես փորձը ցույց է տվել հին կառուցվածքների քանդման ժամանակ, երբ ոչ միայն անհնարին է լինում ամբողջական քարերն իրարից զատելով հանել կամ պատամասերը վերցնել, այլ, և ոչ մի հնար ու երաշխիք չի կարող լինել, թեկուզ միայն ֆրագմենտներ ցանկալի մասերով հանել՝ հաջողվի առանց նրանց վնասելու: Եվ որովհետև նման մի փորձ կարող է կատարվել միմիայն տեխնիկական լայն հնարավորությունների և համապատասխան փորձված մասնագետ ուժերի միջոցով, որ տեղումս չկան, Կոմիտեն գտնում է, որ այդ չափազանց պատասխանատու գործը կարելի է միայն հանձնարարել Մոսկվայի Պետական Ռեստավրացիոն Արվեստանոցներին:

2. Միաժամանակ Կոմիտեն գտնում է անհրաժեշտ, որ նախքան այս կամ այն փորձը կատարելը, ծածկված շերտերի բովանդակությունը պարզելու համար պետք է օգտագործել ռենտգենյան ճառագայթները, որն անհնար եղավ կազմակերպել տեղումս մեր ուզած միջոցներով և նույնպես պետք է հանձնարարել Մոսկվայի մասնագետներին:

3. < >

4. Համենայն դեպս անհրաժեշտ է առաջին հերթին կատարել հուշարձանի՝ իր ներկա ամբողջական դրությամբ գիտական չափագրում և մակետի պատրաստումը, որի համար պետք է բացվեն նրա հիմքերը պեղումների միջոցով: Այդ աշխատանքները կլիպեն առնվազն մի ամիս, որ կարծում ենք, որ նույնիսկ չի կարող խանգարել ձեռնարկելիք նոր շինարարության գործին, քանի որ դրանից ոչ պակաս ժամանակ հարկավոր կլինի մինչև որ կազատվի Պողոս-Պետրոսի շրջապատի ամբողջ հրապարակը եղած այլ շենքերից և բնակչությունից (100-ից ավելի մարդու):

Նախագահ՝ Ա. Թամանյան
Քաղաքապետի գլխավոր ճարտարապետ՝
Ն. Բունիաթյան
Գիտական քարտուղար՝
Աշխ. Քալանթար

ՀԱՍ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 92, թ. 16-17

Մասնագետների ոչ մի միջնորդություն ուշադրության չարժանացավ: Հուշարձանը, փաստորեն, հանցագործ անուշադրության էր մատնված: Եվ որմնակարները, և՛ ճարտարապետական բեկորները փչանում էին, կորչում:

... Անցավ երկու տարի: Շահագրգիռ մասնագետների, եթե ոչ հուշարձանը, գեթ նրա

առանձին, բացառիկ արժեք ներկայացնող բեկորները փրկելու անգոր ճիգերի և պաշտոնական վարչարարության հուշարձանը հիմնովին ոչնչացնելու մտադրությամբ մտավորականների այդ հորդոր-խնդրանքները քամահրելու երկու տարի:

Կինոթատրոնի շենքի հիմքերը փորելու ժամանակ, երբ բացվեցին եկեղեցու հիմքերը, ի հայտ եկան նոր հետաքրքիր նյութեր, որոնք նույնպես ուսումնասիրություն էին պահանջում: Այդ պատճառով կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը, տեղեկացնելով Պողոս-Պետրոսի հիմքերի տակ բացված մի այլ շատ խոշոր և հին շենքի պատերի մնացորդների գիտական նշանակության մասին, 1933 թ. սեպտեմբերին դիմեց հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարին:

**Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի
իսկական անդամ
ընկ. Աշխարհբեկ Քալանթար**

Նկատի ունենալով Պողոս-Պետրոսի հիմքերի տակ բացված մի այլ շատ խոշոր և հին շենքի պատերի մնացորդների գիտական նշանակությունը՝ ինստիտուտի դիրեկցիան խնդրում է Ձեզ անմիջապես ձեռնարկել կազմակերպելու այդ պատերի ուսումնասիրության գործը, անհրաժեշտության դեպքում բանակցելով Հայկինոյի հետ՝ դադարեցնելու ժամանակավորապես նոր կառուցման աշխատանքը և կատարելու պեղումներ հին շենքի ուսումնասիրության հետ կապված բոլոր հանգամանքները պարզելու համար:

Այդ աշխատանքների համար պահանջվող ծախսերը հոգալու է Հայկինոն:

**Դիրեկտոր՝ Հ. Զարյան
Լուսժողկոմատ. կուլտուրայի ինստիտուտ
19.9.1933 թ.**

ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 440, թ. 16

Ավարտելով ուսումնասիրությունները՝ Աշխարհբեկ Քալանթարը ներկայացրեց հետևյալ զեկուցագիրը.

**ՀԽՍՀ Կենտրոնական պատմական
հուշարձանների պահպանության կոմիտեին
պատճենը՝ Կուլտուրայի պատմության
ինստիտուտին**

Ամսույս 10-ին նայելով նախկին Պողոս-Պետրոս եկեղեցու տեղում կատարվող հողային աշխատանքները, ուր կինոյի շենքի հիմքերն են փորվում՝ տեսա, որ գիտական խոշոր արժեք ներկայացնող նյութական կուլտուրայի մնացորդներն այդ աշխատանքների միջոցին իրար հետևից երևան են գալիս առատորեն և ոչ մի ուշադրության առնվելու արագորեն ոչնչացվում են: Պարզվում է, որ այս ամբողջ տարվա ընթացքում շենքի քանդումը կատարվել է առանց որևէ հնագիտական վերահսկողության, որի համար պետք է

ցավել՝ ի նկատի ունենալով այդ հուշարձանի և ընդհանրապես այդ կետի բացառիկ կարևորությունն՝ իբրև գիտական նյութ: Չի կատարվել ոչ միայն որևէ ուսումնասիրական աշխատանք, այլ անգամ պարզ ֆիկսացիա բացվող այս կամ այն կարևոր նյութի: Չի առանձնացվել և ոչ մի բեկոր, որոնց նոր կտորտանքները (արձանագրությունների, քանդակների, ճարտարապետական մասերի) այժմ էլ դեռ ցրված երևում են շենքի քարակույտերի մեջ: Նույնիսկ անցյալ տարի շենքի վերին մասերից դուրս եկած բեկորները, որ առանձնացված էին թանգարան փոխադրելու համար, մնալուց նույն տեղում, հետևող չունենալով, խառնվել են հասարակ քարերի հետ և անհետացել: Նույն վիճակին են մատնվել նաև այլ տեղերից բերված Պողոս-Պետրոսում դարսված արձանագրված քարերը, որոնք շտապ քանդման պատճառով մնացել էին մուսորի (աղբի) տակ: Միակ մնացորդները ֆրեսկոների երկու խումբը, որ պահպանության համար ծածկված էին թիթեյա պահպանակներով, ներկայումս մեծ մասամբ թիթեյագերծ են եղած և ենթակա են ամեն մի պատահարի: Նրանք շատ շուտով կարող են ոչնչանալ հենց ուղղակի անձրևներից և արդեն իսկ ոչնչանում են, քանի որ ընթացիկ շինարարության կարիքների համար բերված ջուրն անց է կացված ֆրեսկոների հարավային խմբի ուղղակի վրայով, որից և նա քայքայվում է արագորեն:

Վերջերս բացվել է տաճարի հիմքի տակ մի կոլեկտիվ դամբարան (հատուկ ձևով պատրաստված քառակուսի ջրհորի նմանությամբ, բոլոր կողմերից ցեմենտած 30-40 մարդու կմախքներով, լավ պահպանված գանգերով), որ մեծ գյուտեր համարելով մարդաբանական ուսումնասիրությունների համար նույնպես ոչնչացել է: Քրիստոնեական թաղումների տակ (որ 4-5 շերտեր են իրար վրա), բացվել են հեթանոսական կարասաթաղ գերեզմաններ, որոնց համապատասխանող շերտում էլ ավելի խորը գնացող Պողոս-Պետրոսի հիմքերի տակ բացվել են ավելի հին և շատ խոշոր մի շենքի պատերի մասեր: Այդ շենքը, որ Պողոս-Պետրոսից շատ ավելի մեծ է, իր թե՛ ուղղությամբ (արևելահյուսիս, արևմտահարավ) և թե՛ ըստ շերտի կասկած չի թողնում, որ իր ծագումով նախաքրիստոնեական հեթանոսական ժամանակներին է պատկանում:

Այդ շենքի բացված մասերը այժմ արագորեն ծածկվում են կինոյի հիմքերում, և մի քանի օրից հետո այդ ևս կանհետանա:

Նկատի ունենալով այս բացված շենքի բացառիկ գիտական արժեքն ու կարևորությունը թե՛ պատմահնագիտական և թե՛ կառուցողական տեխնիկայի տեսակետից (պատերի խիստ հաստությունը, քարերի չափը, ձևը, շարվածքը, շաղախը), որ մեծ տարբերություն ունի Պողոս-Պետրոսի և ընդհանրապես մինչև այժմ մեզ հայտնի հին շաղախներից, որ ամենաշտապ կերպով կազմակերպվի և կատարվի նրա բազմակողմանի ուսումնասիրությունը, որի վրա հրավիրում է Գերագույն կոմիտեի ուշադրությունը:

**ՊԱՄՄ ՀՈՒԹ ՊԱՀՊ կոմիտեի անդամ՝
Աշխ. Քալանթար**

ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 535, թ. 31

Զուգահեռաբար, հենց նույն ժամանակ՝ 1933-ի սեպտեմբերին, այս անգամ արդեն Ա. Խանջյանի հավանությամբ կազմվեց հատուկ հանձնաժողով, որը, թող որ այդքան ուշացումով, թող որ այդ հազվագյուտ հուշարձանի արդեն իսկ լոկ մնացորդ մասունք-բեկորները փրկելու նպատակով, սովեց իր միասնական եզրակացությունը:

**Հատուկ հանձնաժողովի որոշման արձանագրությունը՝
Պողոս-Պետրոս եկեղեցու տեղում կինոյի շենքի
կառուցման աշխատանքների մասին**

Հատուկ հանձնաժողովի որոշումները՝ Պողոս-Պետրոսի տեղում կինոյի շենքի կառուցման աշխատանքների հետ կապված կուլտուրական արժեքների պահպանության և նոր բացված հնագույն շենքի պատերի պեղումների ուսումնասիրության վերաբերյալ:

Հանձնաժողովը կազմված է ընկ. Խանջյանի հավանությամբ՝ հետևյալ ընկերներից՝ ակադեմիկ Ա. Թամանյան, Աշխ. Քալանթար, Ն. Բունիայան, Մ. Մազմանյան, Մորուս և կառուցման ղեկավարը:

Հանձնաժողովը 26.09.1933 թ. դիտելով և քննության առնելով նյութական կուլտուրայի արժեքների վիճակը պահպանության տեսակետից, նոր բացված հնագույն շենքի պատերի ուսումնասիրության խնդիրը, միաժամանակ հաստատելով այն փաստը, որ թե՛ Պողոս-Պետրոսի քանդումը, թե՛ կինոյի շենքի կառուցման հողային աշխատանքները տեղի են ունեցել առանց որևէ հնագիտական վերահսկողության, ուստի և ամբողջ աշխատանքի ընթացքում երևան եկած նյութական կուլտուրայի բազմապիսի արժեքներ, մատնված լինելով բացարձակ անփութության, ոչնչացել են կամ կիսով չափ փչացել են, նրանց թվում են նաև ֆրեսկոների երկու խմբերը, որոնց գոյությունը նույնպես վտանգված է:

Որոշեց. – 1. Պարտադրել կառուցման աշխղեկին, իր անձնական պատասխանատվությամբ, անմիջապես հեռացնել ջուրը և ավազանները ֆրեսկոների մոտից, որի խոնավությամբ նրանք քայքայվում են՝ առանձնացնելով նրանց տախտակե ցանկապատով:

2. Բացել ֆրեսկոների խոնավացած մասը և զգուշությամբ չորացնել արևի տակ, ապա ծածկել տախտակով հարմար ձևով:

3. Քար ջարդող մեքենան, որ դրված է ֆրեսկոների երկու խմբերի միջև՝ աբսիդի պատի վերևում, չպետք է հենվի պատի վրա, և միանգամայն պետք է չեզոքացված լինեն նրա ցնցումները, այլապես նրան նույնպես անմիջապես հեռացնել իր դրված տեղից:

4. Գտնել միանգամայն անհրաժեշտ, կատարել պեղումներ այն հնագույն պատերի ուղղությամբ, որոնց մասերը երևացել են նոր փորված հիմքի մեջ և քանդվել: Նրանցից այն պատը, որ գտնվում է կառուցվող շենքի արևելյան մասում՝ ֆրեսկոների հյուսիսային խմբից ոչ հեռու, և որը պահպանել է երեսի տաշված քարերը ցոկոլի հետ միասին, տախտակով ծածկել բացված մասն ամբողջովին՝ պաշտպանելու համար նոր շաղախից, և պեղումներով բանալ պատի շարունակությունը, որ դեռևս հողի տակ է: Բսկ մյուս բոլոր տեղերում, ուր հին պատի մասերը բացվել են և ոչնչացվել՝ դնել հատուկ նշաններ, և հիմքերը լցնելուց հետո, դրված նշանների ուղղությամբ պեղումներ կատարել, բանալու համար պատերի այն մասերը, որոնք նոր հիմքերի երկու կողմերում դեռևս հողի տակ են գտնվում:

5. Կառուցվող շենքի այն մասում, ուր կաթսայարանն է լինելու, Պողոս-Պետրոսից արևմուտք երևացող հին շենքի պատերը, որոնք դեռևս ծածկված են հողով, պնդել հենց

հիմնիկականից:

6. Պեղումները և ուսումնասիրության բոլոր աշխատանքները կատարվում են Աշխ. Քալանթարի ղեկավարությամբ: Անհրաժեշտ բանվորական ուժ և բոլոր միջոցները սրամատչելի են կառուցող հիմնարկի կողմից:

7. Պարտավորեցնել աշխղեկ՝ ինժեներ Շահնագարյանին Պողոս-Պետրոսից հանված քարերից ջոկել ամենայն ուշադրությամբ բոլոր արձանագրված, քանդակված և ֆրեսկավոր քարերը, ինչպես և ճարտարապետական կարևոր բեկորները և իրենց միջոցներով փոխադրել Կուլտուրայի տան բակը՝ պահպանելու համար:

Հանձնաժողովի անդամներ՝

Ա. Թամանյան

Ա. Քալանթար

Ն. Բունիաթյան

Մ. Մազմանյան

Մորուս

Աշխղեկ՝ Հ. Շահնագարյան

26 սպետեմբերի, 1933թ.

ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 2, գ. 440, թ. 8-9

Այդ մասնակի որոշումն իսկ, ամենայն հավանականությամբ, մնաց թղթի վրա, այդ, այսպես ասած, կոսմետիկական ձեռնարկումներն անգամ չիրագործվեցին:

Անցավ Պողոս-Պետրոս հուշարձանի եղեռնապատումի ևս 5 տարի: Մենք չենք տնօրինում այդ ժամանակվա՝ խնդրո առարկա հարցին վերաբերող վավերագրեր, սակայն հավաստի է, որ հուշարձանի ավերումը շարունակվում էր: 1938-ին հնությունների պահպանության կոմիտեն նորից ձեռնամուխ եղավ հուշարձանի պահպանված մասերի ուսումնասիրությանը: Կոմիտեի նախաձեռնությամբ կազմված հանձնաժողովը եկեղեցու որմնանկարների բեկորների զննումից հետո տվեց ներքո ներկայացվող եզրակացությունը:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1939 թ. սեպտեմբերի 22-ին մենք՝ պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից հրավիրված ներքոստորագրյալներս, կոմիտեի նախագահի տեղակալի ներկայությամբ կատարեցինք Երևանի Պողոս-Պետրոս նախկին եկեղեցու որմնանկարչության պահպանված մասերի ստուգում: Փայտե վահանակը հանելիս պարզվեց, որ մույթերի ներքին հատվածի մոտավորապես 1/2 մետրով գետնից բարձր գրունտը խոնավության շատ ուժեղ ազդեցությամբ միանգամայն քայքայված է: Քայքայված մասից վերև պահպանվել է գեղանկարչության 4 շերտ: Դրանցից գիտագեղ (արվեստական) առումով մեծ նշանակություն ունի ամենաներքնի շերտը և 18-րդ դարի՝ ծաղկանախշի պատկերներով շերտի այն մասը, որը գտնվում է աբսիդային կամարի դրսերեսին, ֆրիզի ձևով: Առաջին շերտը շատ բարակ կերպով արված է քարե շարվածքի վրա և բաղկացած է կազմությամբ տարբեր երկու գրունտից: 1931թ. Գ. Օ. Չիրիկովի կատարած փորձնական

մաքրման ժամանակ բացվել է բուսական զարդանախշ. աջից մուգ վարդագույն վարդակներով ոլորագարդի նեղ շերտն է, ներքևում՝ կիպարիսների ֆրիզ, որ ընդմիջվում է շատ մուգ կանաչ գույնի, ավելի բաց եզրերով սրտաձև բույսերով:

Ինչպես իր ոճական տվյալներով, այնպես էլ տեխնիկական հասկանիշներով (շատ բարակ կրկնակի գունտ, որը բացառիկ է) ստուգված գեղանկարչությունը շատ մեծ գիտագեղարվեստական հետաքրքրություն է ներկայացնում, մանավանդ, որ այն ներկայումս նոր շերտերի տակ գտնվող պատկերների շրջանակի միայն աննշան մասն է կազմում: Հայաստանում պահպանված որմնանկարչության աննշան քանակը պարտադրում է մեծ զգուշությամբ ու ուշադրությամբ վարվել յուրաքանչյուր ֆրագմենտի հետ: Իսկ նկարագրված ֆրագմենտները ոչ մի դեպքում չեն կարող դասվել 17-րդ դարից ուշ, իսկ հնարավոր է՝ ավելի վաղ շրջանին, սկսած 12-րդ դ. (առավել ստույգ ժամանակը որոշել հնարավոր է մեծ մակերես մաքրելու դեպքում միայն), երկրորդ՝ չափսերով շատ մեծ են, 8-10 քմ. ոչ պակաս:

Քննելով այդ բացառիկ հուշարձանի պահպանության գոյություն ունեցող միանգամայն անբավարար պայմանները՝ մենք վճռականորեն առաջարկում ենք անհապաղ դրանք հանել պատերից և տեղափոխել համապատասխան վայր: Նշված աշխատանքներն ի կատար ածելու համար հրավիրել մասնագետի: Բացի այդ, մենք անհրաժեշտ ենք համարում հանելու աշխատանքների ընթացքում կատարել ներկի և գրունտի բոլոր շերտերի քիմիական անալիզ:

Ա. Մվիրին
Ղարիբջանյան
Ռ. Դրամբյան
Լ. Ղուռնովո
Ստ. Լիսիցյան
Դ. Դանիելյան

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 330, թ. 2

Հաջորդ՝ 1939 թվականին կոմիտեի հանձնարարությամբ այդ գործին ձեռնամուխ եղավ հնագետ Ե. Բայբությանը, իսկ Չիրիկովի մահից հետո ֆրեսկոների ուսումնասիրության գործը շարունակելու համար միաժամանակ Կիևից Երևան հրավիրվեց ռեստավրատոր Պ. Յուկինը, որոնք տվեցին իրենց եզրակացությունները հուշարձանի վերաբերյալ:

Հաշվետվություն Պողոս-Պետրոս նախկին
եկեղեցու շրջանում կատարված
պեղումների մասին (1939 թ. հունիս)

1939 թ. հունիսի վերջին պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեն ինձ հանձնարարեց «Մոսկվա» կինոթատրոնի բակում՝ զոհասեղանի պտուների մոտ, անցկացնել ոչ մեծ ստուգիչ պեղումներ: Նպատակը՝ եկեղեցու սկզբնական հատակը գտնելն էր, որը համապատասխանում էր որմնանկարի ներքին շերտին և պարզել՝ չե՞ն պահ-

պանվել արդյոք որմնանկարներ պուներին՝ հողի ժամանակակից մակերևույթից ցած:

Այդ նպատակով աջ սյան արևմտյան կողմից բացվեց 2X2 մ. չափսով հողակտոր: Մյուսը 55 սմ. բացելով պարզեցինք՝ դրանից ներքև սեղանը շարված էր նույնպիսի երկշարք, տաշած քարից (վերինի հաստությունը հավասար էր 37 սմ, իսկ ներքնինը՝ 30 սմ.):

Ապա պարզվեց, որ սյունը կանգնած էր զոհասեղանի բարձրության վրա, որը 12 սմ. դուրս էր ցցված 62 սմ. հաստության տաշած քարից: Ավելի ներքև զոհասեղանի սյունն իր հերթին կանգնած էր մեկքարանի հիմքի վրա, 34 սմ. հաստությամբ, որը 10 սմ. դուրս էր ցցված: Քարերի այդ շարքից ներքև գտնվում էր քարերի ևս մի շարք, 37 սմ. հաստությամբ և 7 սմ. դուրս ցցված: Այսպիսով, զոհասեղանի սյուները գտնվում էին եռաստիճան հիմքի վրա: Մյուսին որմնանկարների ոչ մի հետք չհայտնաբերվեց: Հիմքը շարված էր մանր քարերից, կրե շաղախով: Տարբեր խորությունների վրա, բայց հին հատակից ներքև, գտնվեցին ջնարակած խեցեգործության (տՏսՌՉՎՈՅ՝ ՍպՆՈՎՌՍՈ) ֆրագմենտներ, որոնք հայտնի էին Դվինի և Անիի պեղումներից, այսինքն՝ մոտ 11-13-րդ դդ.:

Մյուսից մեկուկես մետր դեպի արևմուտք՝ 55 սմ. խորության վրա հայտնաբերվեց գունավոր կտորտանքից, ցեմենտով ամրացված 1,5 սմ. հաստությամբ խճանկար հատակ (17-րդ դ.): Դրան ենթահիմք էր ծառայում ցեմենտով ամրացված հղկված գետաքարից 6 սմ. շերտը:

Այդ շերտն անմիջականորեն գտնվում էր ներքին (ավելի վաղ) հատակի վրա, հարթ տաշած տուֆե սալիկներից, ներկված օքրայագույն յուղաներկով: Քարերի միջև կարերը ծածկված էին օքրայի մածկանով: Տուֆե սալիկներն ունեին 10 սմ. հաստություն:

Այդ սալերին ենթահիմք է ծառայել փոքր քարերից, մոխրից, կրից, 30 սմ. հաստությամբ պնդացված շերտը: Այդ շերտից ցած հատակի ոչ մի հետք չի հայտնաբերվել:

Արդյոք այդ տուֆե հատակը 10 դ. որմնանկարի հասակակիցն էր, թե դրան համապատասխանող հատակը վերականգման ժամանակ ոչնչացվել է, այժմ պարզել հնարավոր չէ: Այս հատակին, որը բացեցին պեղումների վերջում մոտավորապես 3 քմ. մակերեսով, մեծ քանակությամբ մեղրամոմ հայտնաբերեցինք: Արդյոք դա մածկանի կամ ներկի բաղկացուցիչ մասն էր, թե դա այն մեղրամոմն է, որ թափվել է հավատացյալների մոմերից, առայժմ պարզել հնարավոր չէ:

Մեղրամոմը տարբեր գույների էր՝ կապույտ, երկնագույն և վարդագույն: Հետո պարզվեց, որ մի քանի տեղերում տուֆե սալիկների վնասվածքները նույնպես ծածկված էին վարդագույն մածկանով: Հատակին մի տեղ հայտնաբերվեց խրուկաներկի (ՍՌՎՏՉՈՐՖ) և մանիշակաթույր բիծ: Պրոֆեսոր Յուկինի կողմից ենթադրություն է արվել, թե այդ խրուկաներկը կարող էր հատակի յուղաներկ գարդանկարի մնացորդները լինել:

1.12.39 թ.

Բայրության

Հ. Գ.

Ներկերի հետքերով քարե հատակների վրա աշխատելով՝ ընկ. Յուկինը հավաստեց (լաբորատոր եղանակով), որ հատակներն իրոք նկարագարոված են *in caustica*, այսինքն՝ մոմի գեղանկարչության եղանակով: Քարերից մեկին լվացումից և քիմիական

մշակումից հետո երևացին շախմատաձև դասավորված քառակուսիներ և դրանց երկայնքով գունավոր շերտ:

Բայություն

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 330, թ. 36

**Հայաստանի Գեղանկարչության
հին հուշարձանը**

Երևանի Պողոս-Պետրոս (Պյոտր և Պավել) հին եկեղեցին արդեն վաղուց գրավել է Հայաստանի արվեստաբանների ու հնագետների ուշադրությունը: Դեռևս 1930 թ. Հայաստանի հուշարձանների պահպանության կոմիտեի հրավերով տաճարի գեղանկարչությունը հետազոտվեց հայտնի, այժմ հանգուցյալ նկարիչ-վերականգնող Գրիգորի Օսիպովիչ Չիրիկովի կողմից: Նրան հաջողվեց պարզել, որ 17-18-րդ դարերի ուշ շրջանի գեղանկարչության շերտերի տակ գտնվում էր զարդանախշային բնույթի ավելի վաղ գեղանկարչություն: Մակայն նրա հետազոտությունները սահմանափակվեցին միայն փորձնական, խիստ աննշան մակերեսով մաքրումով, որը հնարավորություն չէր տալիս դատել ոչ այդ նկարագարդման կատարման ժամանակի, ոչ պահպանության և գեղարվեստական արժեքի մասին: Տաճարի կառուցման ժամանակը չի պարզվել: Հայ գրականության մեջ ևս չհաջողվեց տվյալներ գտնել այդ մասին. հնագետները, ոչ անհիմն, կարծում են, որ եկեղեցին կառուցվել է մ. թ. 6-7-րդ դարերից ոչ ուշ: 1870 թ. շինությունը խիստ տուժեց երկրաշարժից: Վերականգնումից հետո այն նորից անկման հասավ և ութ տարի առաջ քանդվեց: Ներկայումս նրանից մնացել են միայն զոհասեղանի երկու սյուները կամարի սկզբնամասով՝ ծածկված 18-րդ դարի յուղաներկ գեղանկարչությամբ: Անցած ամռանը հուշարձանների պահպանության կոմիտեն որոշեց առավել մանրագնին ուսումնասիրել եկեղեցու պահպանված մասերն ու հանել վաղ գեղանկարչությունը, եթե այդպիսին պահպանվել է: Այդ նպատակով կոմիտեի հրավերով էս եկա Երևան, և շուրջ եռամսյա իմ աշխատանքը սովեց դրական և անչափ հետաքրքիր արդյունքներ:

Նախնական փորձնական մաքրումները ցույց տվեցին, որ սյուները կազմված են մեծ, իրար խնամքով ագուցված և կրով ամրացված բավականին ամուր տուֆե քարերից: Այդ սյուները սվաղված են և պատված զարդանախշերով: Հետագայում՝ 16-րդ դարում, այդ գեղանկարչությունը նորից ծածկվում է գիպսե սվաղի երկշերտով, որի վրա պատկերվում են սովորական եկեղեցական պատկերներ: 18-րդ դարում էլ այդ գեղանկարչությունը նորից յուղաներկով է արվում:

Կոմիտեն ցանկություն է հայտնել նաև պահպանել 17-րդ դարի գիպսի վրա արված գեղանկարչությունը: Այսպիսով, բավականին դժվար խնդիր է ծառանում հեռացնել գիպսե սվաղը և դրանով հանդերձ չվնասել վաղ գեղանկարչությունը: Հին կրե սվաղը հանելու աշխատանքներն ինձ համար նորություն չեն. վերջին տարիներին մեր երկրի տարբեր վայրերում էս հանել էմ մի քանի հարյուր քառակուսի մետր: Բայց գիպսը նվազ ամուր նյութ է, քան կիրը: Եվ էս ոչ առանց մտավախության ձեռնամուխ եղա գործին: Բարեբախտաբար, մինչև գիպսը արված վաղ սվաղը գրեթե կտրատված չէր և թղթով ու թանձրիֆով ստանձելու իմ օգտագործած սովորական եղանակով ինձ հաջողվեց խնդրի ա-

ռաջին մասը իրագործել բավականին բարեհաջող, այսինքն՝ ամբողջական մասերով հանել յուղաներկ գեղանկարչության գիպսե շերտը, առանց վնասելու՝ չվնասելով անգամ հին գեղանկարչությունը:

Մաքրելն արդեն ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնում: Հանված մասերը դնելով մշտական փայտե արկղ-շրջանակներում և սովորական եղանակով ամրացնելով՝ ես հեռացրեցի 18-րդ դարի որոշ ֆիգուրների վրայի կրկնակի յուղաներկը: Նրանց տակ Պետրոսի և Պողոսի, Գևորգի, Սարգիսի նույն պատկերներն էին, մի ֆիգուրը՝ սրով և մեկը՝ բանալիներով:

Մի մասը 17-րդ դարի սկզբի, մյուս մասը դարավերջի գեղանկարչությունը համեմատաբար լավ էր պահպանվել: Որոշ պատկերները յուղաներկ էին, որոշը՝ ինչ-որ նոր եղանակով, որը մենք որոշեցինք համարել մեղրամուկ-մաստիկային, երկու պատկերների գույները աղտոտ են, շատ ամուր են: Մյուս աշխատանքն արեցինք հին գեղանկարչությամբ պատված պուրակների վրա: Սվաղի շերտի բարակությունը և քարերի միջև կապի թուլանալը թույլ չտվեցին սվաղն ամբողջությամբ հանել: Որոշվեց քանդել պուրակը (յուրաքանչյուր պուրակ գրեթե ինը քարից էր), մաքրել գեղանկարչությունը և նոր տեղում՝ կերպարվեստի թանգարանում, նորից հավաքել <...> Այդ աշխատանքն էլ կատարվեց, բայց ամբողջությամբ հաջողվեց պահպանել միայն մեկ պուրակ, երկրորդը, պարզվեց, շատ էր վնասված: Դրանից արկղ-շրջանակներում մենք ձևավորեցինք միայն լավ պահպանված առանձին մասեր: Մյուսների վրա բացված հին զարդանախշերը անչափ հետաքրքիր են, այն պահպանվել է բավարար, ոճով ու կոլորիտով ավելի շատ աղետներ ունի Էջմիածնի մ. թ. 989 թ. Ավետարանի հետ, և այն պետք է թվագրել ոչ ուշ, քան 10-րդ դարով: Չի բացառվում, սակայն, որ այն ավելի վաղ շրջանի է, հենց 6-րդ կամ 7-րդ դարի, ինչը հաստատվում է նաև տաճարի կառուցման ժամանակի մասին Հայաստանի գիտնականների կարծիքով: Որոշ զարդանախշեր ապշեցնում են իրենց գրավչությամբ: Գծի մաքրությունն ու գույների վեհությունը թույլ են տալիս մտածել, որ մենք գործ ունենք մեր երկրում Հուստինիանոսի փայլուն դարաշրջանի (483-565) միակ ու իսկական ստեղծագործության հետ: Բոլոր նախապատրաստական աշխատանքները կատարված են խնամքով, ինչը վկայում է բարձր տեխնիկան: Քարերի վրա սվաղի շերտը բարակ է, հաստությունը մինչև երեք միլիմետր է, մանր-հատիկավոր, առանց ավազի, անչափ հարթ, գրեթե փայլուն: Գեղանկարչության կատարման տեխնիկան ավելի շատ հիշեցնում է որմնանկարչություն, սակայն մենք չենք համարձակվում հաստատել, որ դա հենց այն եղանակն է, որով նկարում էին մեր հին նկարիչները և վերածննդի իտալացի նկարիչները, միայն կարելի է ասել, որ կիրն այստեղ անկասկած մեծ դեր է խաղացել:

Բոլոր աշխատանքները տարվել են հուշարձանների պահպանության կոմիտեին կից Դ. Պ. Դանիելյանի նախագահությամբ ստեղծված հատուկ հանձնախմբի անմիջական հսկողության ներքո:

Թե՛ աշխատանքները, թե՛ արդյունքները տեղի նկարչական շրջանակներում մեծ հետաքրքրություն առաջացրեցին: Մոտ ապագայում կոմիտեն մտադիր է հետազոտել հանրապետության բոլոր հին հուշարձանները և այնտեղ անցկացնել գեղանկարչության փորձնական մաքրում: Փառք ու պատիվ Հայաստանին՝ անդրկովկասյան հանրապետություններից ամենափոքրին, որն առաջինն է կանգնել իր պատմական գեղարվեստական հուշարձանների պլանավորված ու խոր ուսումնասիրության ուղուն: Բայց և մեզ՝ ռուսներին համար, այդ հնություններն ունեն հսկայական նշանակություն: Ե՛վ Հայաստան

տանը, և՛ Վրաստանը, և՛ Ադրբեջանը, ինչպես նաև հարևան թուրքական Անատոլիան լի են Բյուզանդիայի հուշարձաններով, որից սկիզբ է առնում մեր գեղանկարչական արվեստը:

Պ. Յուկին

11.9.1939թ.

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 330, թ. 85-88

Եթե աչքաթող անենք «հուշարձանների պլանավորված և խոր ուսումնասիրության» մասին Յուկինի չպատճառաբանված հիացումը, ապա ռուս մասնագետի բոլոր եզրակացություններն, անշուշտ, հավաստի են ու արժանահավատ: Ավելին, Յուկինի ուսումնասիրությունների արդյունքն իսկական հայտնագործություն էր: Այդ կապակցությամբ հայտնի արվեստաբան, նկարիչ Իգոր Գրաբարը Յուկինին հասցեագրված իր նամակում մասնավորապես գրում էր.

Մեծարգո Պավել Իվանովիչ,

Երևանից ուղարկած երկու նամակներն էլ ստացա: Շնորհակալություն: Դրանք անչափ հետաքրքիր են, և ես Ձեզ շնորհավորում եմ այդ առանձնահատուկ հաջողության համար: Ձեր հայտնագործության մասին ես կզեկուցեմ վերականգման հանձնաժողովի պլենումին, որը ես նշանակել եմ հուլիսի 25-ին: Դատելով ձեր նկարից՝ իրոք նման է 6-րդ դարին: Առ այսօր հնագույն տաճարների մասին ոչ մի նման բան չի գտնվել: Անպատճառ ջրաներկով կամ տեմպերայով արեք գունաներկումը, բնական մեծությամբ, գոնե դրվագ:

Սպասում եմ ձեր հետագա հաջողություններին:

Ողջույնով՝ Ի. Գրաբար

ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 330, թ. 67

Հայտնագործությունը՝ հայտնագործություն, բայց «նոր կյանքի» կառուցման մշակութամերժ առօրյան իրենն էր պահանջում: Որոշված էր՝ կառուցվելու է կինոթատրոնի շենքը, ու ոչ մի այլ տրամաբանություն ընդունվել չէր կարող:

Որմանակարների բեկորները, որոնք տեղավորված էին փայտե արկղերի մեջ, երկար ժամանակ անտեր գցված էին կինոթատրոնի շենքի բակում և «խանգարում էին» շինարարներին: Ահա՛ Հայկինտրեստի ղեկավարությունը նամակ է ուղարկում ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Փիրուզյանին հետևյալ բովանդակությամբ.

**Ժողովխորհի նախագահ
ընկ. Ա. Փիրուզյանին**

«Մոսկվա» կինոթատրոնի շինարարությունն ավարտելու համար տրամադրվել է 140,0 հազ. ռուբլի:

Այս գումարի մեջ մտնում են Ալավերդյան փողոցի երկայնքով ցանկապատումն ու բակի բարեկարգումը, ասֆալտապատումը: Նախապատրաստական աշխատանքներն

արդեն սկսված են, բայց բարեհաջող ավարտին խանգարում են բակում կանգնած՝ Պոդոս-Պետրոս եկեղեցու քանդված մնացորդները, երկու տախտակապատ սյուները: Այդ սյուների երեսկողմին նկարված են որմնանկարներ, իբրև դրանք շատ հին են, բայց դրանք եկեղեցին քանդելիս բրիչով կոտրատվել են:

Այնքանով, որքանով դրանց պատմական արժեքը խիստ կասկածելի է, և դրանք թույլ չեն տալիս համապատասխանաբար ձևավորել բակը, խնդրում ենք ձեր թույլտվությունը դրանք քանդելու համար:

**Հայկինոյի կառավարիչ՝ Մարկոսյան
Ինժեներ՝ Շահնազարյան**

ՀԱՄ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 330, թ. 51

Գեթ որմնանկարների մնացորդները փրկելու համար ստեղծվեց հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկվեցին Մարտիրոս Մարյանը, Գարեգին Լևոնյանը, Տարագրոսը, Լիդիա Դուրնովոն, Փանոս Թերլեմեզյանը, Ռուբեն Դրամբյանը և ուրիշներ: Արվեցին բազմաթիվ առաջարկություններ: Մարտիրոս Մարյանն ու Տարագրոսը առաջարկում էին սյուները չխախտելու համար դրանք թողնել իրենց տեղում և հատուկ տաղավար կառուցել այն պահպանելու համար: Թերլեմեզյանը և մյուսները գտնում էին, որ որմնանկարները պետք է տեղափոխվեն թանգարան, որովհետև չկա և ոչ մի երաշխիք, որ դրանք տեղում ապահով կմնան: Երկար վեճերից ու քննարկումներից հետո չարվեց ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը: Բոլորն էլ անհետևողական գտնվեցին:

Այսօր մեր պատմության պետական թանգարանում այդ որմնանկարներից լուկ մի քանի բեկորներ են պահպանվել:

Եվ այսպես՝ հիմնովին կործանվեց մի հուշարձան, որ կարող էր դառնալ յուրաքանչյուր ժողովրդի հպարտանքի առարկան, որը կրում էր իր մեջ հայոց քաղաքակրթության բազում գաղտնիքներ: Ոչնչացվեց ազգային մշակույթի մի որոշակի շերտ, մի որոշակի երանգ, իմաստ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հակոբյան Թ. Խ. Երևանի պատմությունը. 1500-1800, Ե., 1971, էջ 353:
2. Երկար տարիներ տիրապետել է այն կարծիքը, թե Պոդոս-Պետրոս եկեղեցին համեմատաբար նոր կառույց է եղել: Քանդվելուց հետո պարզ դարձավ, որ այն տարբեր ժամանակներում վերանորոգվել է: Համենայն դեպս ստույգ հայտնի է, որ 1679 թ. երկրաշարժից հետո՝ 90-ական թվականներին, եկեղեցին վերականգնվել է: Պատերի վրայի երեք խաչքարերին, որոնք վերաբերում են 1692 և 1693 թվականներին, հիշատակություններ կան այն անձանց մասին, որոնց նվիրաբերած գումարներով վերակառուցվել է եկեղեցին: Խաչքարերն իր հիշատակին քանդակել է տվել վերոհիշյալ Չաքարը: (Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ. Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները: Ե., 1978, էջ 107): Այնուհետև, եկեղեցին երկու անգամ վերանորոգվել է, որի մասին վկայում են պատերի վրայի ար-

ձանագրությունները՝ մեկը՝ 1778 թ., մյուսը՝ 1811 թ.: 1778 թ. վերանորոգման մասին եկեղեցու հարավային պատին կար արձանագրություն, որ վերանորոգումը կատարվել է կաթողիկոսական միջոցներով, Սիմեոն Երևանցու անմիջական նախաձեռնությամբ ու հոկոդությամբ:

3. 1673 թ. երկրաշարժից հետո Պողոս-Պետրոս եկեղեցին վերականգնվեց: Ըստ Գարեգին Լևոնյանի՝ Նաղաշ Հովնաթանը Երևան էր հրավիրվել վերականգնվող եկեղեցիների՝ Պողոս-Պետրոսի, Ս. Անանիայի և Կաթողիկեի ներքին պատերը զարդարելու համար: (Գ. Լևոնյան «Հովնաթանյան Նաղաշները հայ նկարչության պատմության մեջ», «Խորհրդային Արվեստ», Երևան, 1938թ. N 2 էջ 24-29):